УДК 346+340.13
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.06.54

ЯКІСТЬ ЗАКОНОПРОЕКТІВ У СФЕРІ ГОСПОДАРЮВАННЯ: ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИЙ ВЕКТОР

Гончаренко О.,
доктор юридичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник,
Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва
імені академіка Ф.Г. Бурчака НАПрН України (Київ)

Гончаренко О. Якість законопроектів у сфері господарювання: євроінтеграційний вектор.

У статті розглядається питання якості законопроектів у сфері господарювання враховуючи євроінтеграційний вектор. Зазначається, що у результаті євроінтеграційного процесу в Україні поступово та постійно збільшується частка національного законодавства, яке базується на нормах, що приймаються на рівні Європейського Союзу. Зроблено висновок, що євроінтеграційний вектор значно вплинув та буде продовжувати впливати на національне законодавство України, тому розроблені проекти як і уже прийняті закони потребують належної оцінки їх ефективності. Угода про асоціацію виступає своєрідною ідеєю (пропозицією) потреби розроблення акту, яка аналізується сторонами у сфері господарювання. Значна кількість прийнятих євроінтеграційних норм не завжди свідчить про якість адаптації, тому системний аналіз проведених імплементаційних заходів acquis ЄС є важливою роботою для оцінки ефективності політик (правового регулювання) та законодавства. Ефективність законодавства вказує на спроможність термінології, структури акту втілити державну політику та сприяти досягненню її ефективності. Дотримання при розробці проекту принципу верховенства права, який досягається завдяки критеріям чіткості, точності, недвозначності, стабільності (передбачуваності) та простоти мови, допомагає створювати відповідний дизайн акту, що вкрай важливий для визначення його місця в системі законодавства. Професійна термінологія, структура тих чи інших ринкових процесів, особливості контролю органами державної влади вказують на складність побудови архітектури проекту у сфері господарювання та на передбачувану наявність винятків та застережень. Якість проекту та закону залежать від якісної експертизи, яка би проводилася не поспіхом, а із залученням експертів із різних галузей та на різних рівнях відповідно до структури законодавчого процесу з метою об'єктивної оцінки.

Ключові слова: сфера господарювання, верховенство права, експертиза законопроекту, закон, законодавчий процес, імплементація, адаптація acquis ЄС, гармонізація.

Honcharenko O. Quality of draft laws in the field of economy: european integration vector.

The article examines the issue of the quality of draft laws in the field of business, taking into account the European integration vector. It is noted that as a result of the European integration process in Ukraine, the share of national legislation, which is based on norms adopted at the level of the European Union, is gradually and constantly increasing. It was concluded that the European integration vector has significantly influenced and will continue to influence the national legislation of Ukraine, therefore the developed projects as well as the already adopted laws require a proper assessment of their effectiveness. The association agreement acts as a kind of idea (proposal) of the need to develop an act, which is analyzed by the parties in the field of business. A significant number of adopted European integration norms does not always indicate the quality of adaptation, therefore the systematic analysis of the implementation measures of the EU acquis is an important work for evaluating the effectiveness of policies (legal regulation) and legislation. The effectiveness of legislation indicates the ability of the terminology and structure of the act to implement public policy and contribute to its effectiveness. Adherence to the rule of law principle, which is achieved through the criteria of clarity, precision, unambiguity, stability (predictability) and simplicity of language, helps to create an appropriate design of the act, which is extremely important for determining its place in the legislative system. Professional terminology, the structure of certain market processes, and the peculiarities of control by public authorities indicate the complexity of building the architecture of a project in the field of economic activity and the likely presence of exceptions and reservations. The quality of the project and the law depend on a qualitative examination, which would not be

carried out hastily, but with the involvement of experts from different fields and at different levels in accordance with the structure of the legislative process for the purpose of objective assessment.

Key words: sphere of economy, rule of law, expertise of a draft law, law, legislative process, implementation, adaptation of the EU acquis, harmonization.

Постановка проблеми.У результаті євроінтеграційного процесу в Україні поступово та постійно збільшується частка національного законодавства, яке базується на нормах, що приймаються на рівні Європейського Союзу. Особливо це питання актуалізувалося після отримання Україною статусу держави кандидата на членство у ЄС. У свій час Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони (далі – Угода про асоціацію) відіграла та відіграє роль стимулюючого фактору внесення змін до господарського законодавства, особливо у питаннях торгівлі товарами та надання послуг, конкурентних відносин . Тому актуальними є питання якості поданих проектів законів та уже прийнятих законів щодо відповідності законодавству ЄС, а також засадничим принципам на яких базується розроблення та прийняття відповідних актів ЄС.

Стан опрацювання цієї проблематики. Проблематика якості законопроектів завжди залишається актуальною та дискусійною, особливо у сфері господарювання, від якої залежить економічна стабільність держави. Загалом питання якості проектів досліджували такі науковці: М.І. Козюбра, Х. Ксантакі, А.М. Ришелюк, О.О. Томкіна, М.О. Теплюк, З.О. Погорєлова та інші. Водночас якість законопроектів у сфері господарювання потребує детального висвітлення з огляду на швидкість змін у законодавстві, спричинених європейською інтеграцією.

Метою статті є визначення особливостей якості законопроектів у сфері господарювання враховуючи євроінтеграційний вектор.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до Розділу ІІІ Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу «Державна політика України щодо адаптації законодавства формується як складова частина правової реформи в Україні та спрямовується на забезпечення єдиних підходів до нормопроектування, обов'язкового врахування вимог законодавства Європейського Союзу під час нормопроектування, підготовки кваліфікованих спеціалістів, створення належних умов для інституціонального, науково-освітнього, нормопроектного, технічного, фінансового забезпечення процесу адаптації законодавства України» [1].

Україна взяла на себе зобов'язання наблизити національне законодавство до правових актів ЄС, зазначених в Угоді про асоціацію, тобто акти законодавства Європейського Союзу не є нормами прямої дії в Україні. Угода про асоціацію передбачає чіткі строки та чіткий перелік актів права ЄС (інколи навіть із вказівками статей), які Україна повинна імплементувати. При цьому використовується різна термінологія, як от «транспозиція», «гармонізація», «адаптація», «приведення у відповідність». Існують певні термінологічні розбіжності між названими вище поняттями, проте результат гармонізації, адаптації, приведення у відповідність, транспозиції мав би бути той самий – наявність в законодавстві України норми, яка міститься в Угоді про асоціацію, праві ЄС чи в міжнародно-правових актах, на які посилається Угода про асоціацію [2, с.154].

Недостатньо просто прийняти національне законодавство, технічно гармонізоване із законодавством ЄС; очікується, що країни демонструватимуть повну готовність та здатність застосовувати та забезпечувати повне дотримання нових правил, як передумова для поступу в процесі приєднання до ЄС [3]. Ефективність правового регулювання - це про потребу врегулювання відносин та верховенство права, про політику, яку слід обрати для кращого регулювання відносин [4, с. 284]. Держави повинні ретельно планувати та керувати всім процесом і використовувати доказову базу та аналіз на різних етапах процесу приєднання задля досягнення кращих результатів для своїх країн і громадян [3].

Ефективність законодавчого акту – це про складність визначення письмового формату, заснованого на юридичній техніці (чіткість, точність, однозначність, наявність механізмів реалізації), про системність законодавства, про економічне обґрунтування, про набір способів та засобів регулювання, про оцінку результатів дії акту тощо [4, с. 284]. Тому, коли ми говоримо про ефективність законодавства, то не маємо на увазі політику, яку уже обрали. Ми розуміємо, що політику, напрям правового впливу уже обрано, тому слід ефективно прописати (закріпити) відповідну ідею (концепцію) у законодавчій формулі.

Гарт Торнтон розділив процес складання проекту на п'ять етапів: 1) Розуміння пропозиції. 2) Аналіз пропозиції. 3) Розробка закону. 4) Складання та розробка проекту. 5) Перевірка проекту [5, с. 145]. Угода про асоціацію виступає своєрідною ідеєю (пропозицією) потреби розроблення акту, яка аналізується сторонами у сфері господарювання. Євроінтеграційний вектор значно вплинув та буде продовжувати впливати на національне законодавство України, тому розроблені проекти як і уже прийняті закони потребують належної оцінки їх ефективності.

Наприклад, згідно із ст. 256 Угоди про асоціацію Україна наближує своє законодавство про конкуренцію та практику застосування до acquis ЄС. Відповідно до ст. 264 Угоди про асоціацію «Сторони домовились, що вони застосовуватимуть статті 262, 263(3) або 263(4) цієї Угоди з використанням як джерела тлумачення критеріїв, що випливають із застосування статей 106, 107 та 93 Договору про функціонування Європейського Союзу, зокрема відповідну судову практику Суду Європейського Союзу, а також відповідне вторинне законодавство, рамкові положення, керівні принципи та інші чинні адміністративні акти Союзу» [6]. Отже, зобов'язаннями України у сфері економічної конкуренції та державної допомоги є: прийняття відповідного законодавства, у якому би імплементувалися відповідні положення законодавства ЄС; застосування відповідної судової практики Суду Європейського Союзу, відповідного вторинного законодавства, рамкових положень, керівних принципів та інших чинних адміністративні актів Союзу як джерел тлумачення критеріїв, що випливають із застосування статей 106, 107 та 93 Договору про функціонування Європейського Союзу щодо ст. ст. 262, 263(3) або 263(4) цієї Угоди про асоціацію. Зазначимо, що з приводу економічної конкуренції: на виконання зобов'язань Розділу IV Гл.10 ст.256 Угоди про асоціацію, було імплементовано положення Регламенту Ради (ЄС) №139/2004 від 20 січня 2004 року про контроль за концентрацією між підприємствами (Регламент ЄС про злиття) шляхом прийняття Закону України «Про захист економічної конкуренції» та внесення змін до нього[7]. Щодо зобов'язань Розділу IV Гл.10 ст.256 Угоди про асоціацію було адаптовано положення Регламенту 316/2014 про застосування ч. 3 ст. 101 Договору про функціонування Європейського Союзу до категорій угод про передачу технологій (замінює Регламент 772/2004) шляхом прийняття Антимонопольним комітетом України розпорядження «Про затвердження Типових вимог до узгоджених дій суб'єктів господарювання у сфері трансферу технологій, дотримання яких дозволяє здійснювати ці узгоджені дії без дозволу органів Антимонопольного комітету України» [8]. тощо. У сфері державної допомоги: на виконання зобов'язань Розділу IV Гл.10 ст.ст. 262 – 264, 267 Угоди про асоціацію відповідні положення Регламенту (ЄС) 2015/1589 про встановлення детальних правил застосування статті 108 Договору про функціонування Європейського Союзу (кодифікація) відбулася гармонізація шляхом прийняття Закону України «Про державну допомогу суб'єктам господарювання» [9]. Крім того, на виконання положень Розділу IV Гл. 10 ст.ст. 262, 264, 267 Угоди про асоціацію був імплементований Регламент (ЄС) 651/2014 від 17 червня 2014 року про визнання певних категорій допомоги сумісними з внутрішнім ринком із застосуванням статей 107 і 108 Тексту Договору, що стосується ЄЕЗ шляхом прийняття Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження критеріїв оцінки допустимості державної допомоги суб'єктам господарювання для забезпечення розвитку регіонів та для підтримки середнього та малого підприємництва» [10]. тощо

Ефективність законодавства вказує на спроможність термінології, структури акту втілити політику та сприяти досягненню її ефективності. Дотримання при розробці проекту принципу верховенства права, який досягається завдяки критеріям чіткості, точності, недвозначності, стабільності (передбачуваності) та простоти мови, допомагає створювати відповідний дизайн акту, що вкрай важливий для визначення його місця в системі законодавства. На думку Хелен Ксантакі розробники законопроекту переслідують наступну піраміду цінностей: дієвість (ефективність), результативність, (чіткість, недвозначність, простота мови, гендерна нейтральність мови) [11, с. 12]. Авторка вказує, що «…теорія визнає, що в редагуванні немає чорного та білого, а також те, що розробники суб'єктивно вибирають будь-яку з конкуруючих переваг у випадку редакційної дилеми, за умови, що ефективність є пріоритетним критерієм. Ефективність досягається завдяки фроновій методології, оскільки вона розміщує розробку законодавства в контексті регулятивних зусиль. Це просуває ідею, що законодавство є інструментом регулювання. Таким чином, якість законодавства вимірюється внеском тексту в досягнення бажаних результатів регулювання» [12, с. 59].

Законом України «Про правотворчу діяльність» 24 серпня 2023 року № 3354-IX (далі - Закон) визначено такі елементи підготовки проекту нормативно-правового акту: концепція проекту нормативно-правового акта (ст. 27), правотворча ініціатива (ст.28), розроблення проекту нормативно-правового акта (ст. 29), оцінка впливу проекту нормативно-правового акта (ст. 30). Аналіз регуляторного впливу проектів регуляторних актів здійснюється відповідно до Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» [13]. Водночас законом передбачено і здійснення контролю за реалізацією нормативно-правових актів (правовий моніторинг - це систематична комплексна контрольна діяльність, спрямована на відстеження, аналіз та оцінку реалізації прийнятих нормативно-правових актів (ч. 1 ст. 67 Закону). Така законодавча формула є важливим показником євроінтеграційного підходу, за якого не достатньо прийняти певний масив законодавчих положень, а й необхідно прорахувати (довести, оцінити) їх ефективність. Причому відбува-

ється попередня оцінка проекту закону та після його прийняття забезпечується відповідний моніторинг.

Принципи правової визначеності та законних очікувань є основою правопорядку як у державах ЄС так і в Україні. У рішенні Суду ЄС у справі C-381/97, Belgocodex, Collection 1998, p. I-8153, par. 26 зазначено, що «… принцип захисту законних очікувань і принцип правової визначеності є частиною правового порядку Співтовариства і повинні дотримуватися державами-членами, коли вони здійснюють повноваження, надані їм директивами Співтовариства» [14]. Відповідно до правової позиції Конституційного Суду України принцип правової визначеності вимагає чіткості, зрозумілості й однозначності правових норм, зокрема, їх передбачуваності (прогнозованості) та стабільності (абз. 6 п. 2.1 мотивувальної частини Рішення Великої палати Конституційного Суду України від 20.12.2017 № 2-р/2017).

У цьому аспекті можна звернути увагу на проект реєст. № 9311-1-д та відповідно прийнятий Закон України «Про оптимізацію структури власності оператора газотранспортної системи України» від 28 липня 2023 року№ 3293-IX. У Висновку Головного науково-експертного управління щодо проекту зазначається, що «прийнятий проект стосується врегулювання відносин між двома конкретними юридичними особами (на що, зокрема, вказує застосування у преамбулі проекту кодів ЄДРПОУ 42795490 ТОВ «Оператор газотранспортної системи України» та ЄДРПОУ 41089111 АТ «Магістральні газопроводи України») …як можна зрозуміти із змісту проекту, застосування його положень має одноразовий характер («одноразова спеціальна процедура» за термінологією ст. 1 проекту), що також не узгоджується з природою закону як нормативного акту, який розрахований на неоднократне застосування. Варто також зазначити, що повноваження Верховної Ради України відповідно до ч. 2 ст. 85 Конституції України можуть визначатись лише Конституцією України. Тому парламент не може шляхом прийняття законів встановлювати для себе повноваження, не передбачені у Конституції, у якій нині не передбачається безпосередня участь Верховної Ради України у визначенні порядку приєднання однієї конкретної юридичної особи до іншої» [15]. У цьому прикладі політична доцільність відіграла переважаючу роль над іншими принципами.

При розробці проекту у сфері господарювання як для держав ЄС так і України важливим є врахування того на кого будуть поширюватися ті чи інші положення, адже багато норм приймається щодо певних ринків, видів господарської діяльності та для конкретних професійних груп. Професійна термінологія, структура тих чи інших ринкових процесів, особливості контролю органами державної влади вказують на складність побудови архітектури проекту та на передбачувану наявність винятків та застережень. У цьому випадку може виникнути конфлікт між простотою «букви» закону, коли норма повинна бути легкою для сприйняття і бажано містилася би в одному реченні і тим, що чіткість положення не може бути досягнута простотою формування. Однак у випадку складності формулювання норми остання не зможе бути доступно для непрофесійних осіб. Хелен Ксантакі зазначає, що «Фронетичне законодавче оформлення …зосереджується на суб'єктивності визначення пріоритетів у виборі найбільшої відповідної цінності, яку має застосувати розробник у випадках зіткнення між рівними якостями. Але суб'єктивність не є анархічною: вона кваліфікується за допомогою визнання ефективності як єдиного основного критерію для такого вибору» [12, с. 67]. Тобто, наскільки така структура та текстова наповненість проекту призведуть у подальшому до його ефективної реалізації та збалансовано будуть зрозумілі як для професіоналів так і непрофесійних груп.

Подолання проблеми правової невизначеності здійснюється також шляхом встановлення винятків із правила, які йдуть після формулювання відповідного загального правила поведінки. Наприклад у п. 11 Директиви Європейського парламенту і Ради (ЄС) 2019/790 від 17 квітня 2019 року про авторське право і суміжні права на Єдиному цифровому ринку та про внесення змін до директив 96/9/ЄС та 2001/29/ЄС визначається, що «Проблему правової невизначеності стосовно глибинного аналізу тексту та даних потрібно вирішувати шляхом передбачення обов'язкового винятку для університетів та інших науково-дослідних організацій, а також для установ зі збереження культурної спадщини, до виключного права на відтворення та до права на запобігання здійсненню витягів з бази даних. Згідно з чинною науково-дослідною політикою Союзу, яка заохочує університети та науково-дослідні інститути співпрацювати з приватним сектором, науково-дослідні організації повинні також користуватися таким винятком у разі проведення науково-дослідної діяльності в рамках публічно-приватних партнерств» [16].

У ЄС діє принцип субсидіарності, який є фундаментальним для функціонування Європейського Союзу (ЄС). Зокрема, принцип визначає, коли ЄС на своєму рівні має право приймати закони, і сприяє тому, щоб рішення ухвалювалися якомога ближче до громадян. Принцип субсидіарності встановлено в ст. 5 Договору про Європейський Союз поряд із двома іншими принципами, які також вважаються важливими для прийняття рішень в Європі: принципами надання повноважень і пропорційності [17]. Тобто, зако-

нодавство ЄС має ефективно застосовуватися на національному рівні, оскільки воно реалізується відповідно до національних правил та процедур та відповідні національні органи влади зобов'язані співпрацювати. Так, згідно із п. 5 Регламент Європейського парламенту і Ради (ЄС) 2016/679 від 27 квітня 2016 року про захист фізичних осіб у зв'язку з опрацюванням персональних даних і про вільний рух таких даних, та про скасування Директиви 95/46/ЄС (Загальний регламент про захист даних) «Відповідно до законодавства Союзу, національні органи держав-членів закликають до співпраці та обміну персональними даними для надання їм можливості виконувати свої обов'язки або завдання від імені органу в іншій державі-члені» [18].

На якість проектів впливає не тільки закріплення базових принципів проведення правової експерти, а й інституційна (кадрова) спроможність забезпечити належний аналіз. Експерти зазначають, що «У деяких країнах процес розробки законопроектів відбувається не централізовано: у Франції за підготовку законопроекту відповідають експерти з міністерств. У Португалії при керівництві Парламенту створена служба, яка відповідає за якість законопроектів та їх відповідність чинному законодавству. У Швеції створено Раду з питань законодавства, до складу якої входять судді з Верховного суду та Вищого адміністративного суду. Парламент Данії спільно з Урядом створив спільну робочу комісію з питань якості законодавства[19].

В Україні процес розроблення проектів у сфері господарювання не є централізованим, однак правова експертизи для проектів є обов'язковою. Не можна погодитися із думкою О.О. Томкіної про те, що «… актуальним лишається питання доцільності оптимізації сучасної структури парламентського апарату та функцій його підрозділів (ГНЕУ та ГЮУ). Це сприяло би усуненню дублювання їхніх функцій з питань науково-правового забезпечення законотворчого процесу, спростило би структурну організацію самого парламентського апарату, раціоналізувало би мережу внутрішніх відділів та управлінь обох зазначених підрозділів [20, с. 40]. Слід зазначити, що якість проекту та якість згодом прийнятого закону напряму залежить і від якісної експертизи, яка би проводилася не поспіхом, а із залученням експертів із різних галузей та на різних рівнях відповідно до структури законодавчого процесу, щоб «свіжим оком» глянути на пропонований проект (з можливими змінами) та об'єктивно переконатися у його доцільності та якості.

Висновки. Євроінтеграційний вектор значно вплинув та буде продовжувати впливати на національне законодавство України, тому розроблені проекти як і уже прийняті закони потребують належної оцінки їх ефективності. Угода про асоціацію виступає своєрідною ідеєю (пропозицією) потреби розроблення акту, яка аналізується сторонами у сфері господарювання. Значна кількість прийнятих євроінтеграційних норм не завжди свідчить про якість адаптації, тому системний аналіз проведених імплементаційних заходів acquis ЄС є важливою роботою для оцінки ефективності політик (правового регулювання) та законодавства.

Професійна термінологія, структура тих чи інших ринкових процесів, особливості контролю органами державної влади вказують на складність побудови архітектури проекту та на передбачувану наявність винятків та застережень. У цьому випадку може виникнути конфлікт між простотою «букви» закону, коли норма повинна бути легкою для сприйняття і бажано містилася би в одному реченні і тим, що чіткість положення не може бути досягнута простотою формування. Якість проекту та закону залежать від якісної експертизи, яка би проводилася не поспіхом, а із залученням експертів із різних галузей та на різних рівнях відповідно до структури законодавчого процесу з метою об'єктивної оцінки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Загальнодержавна програма адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: затверджена Законом України від 18 березня 2004 року. URL: № 1629-IV https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/1629-15#Text (дата звернення: 12.03.2023).
2. Галецька, Н.Б. Форми імплементації міжнародних договорів у Європі: теорія і практика [Текст]: монографія. Львів: Сполом, 2016.
3. Tunyan B. Regulatory impact assessment and EU law transposition in the Western Balkans: A comparative analysis of the practice of ex ante assessment of regulatory proposals and EU law transposition», SIGMA Papers. 2021. № 61, OECD Publishing, Paris, https://doi.org/10.1787/2cbdb615.
4. Гончаренко О.М. Правова експертиза законопроектів у сфері господарювання в умовах євроінтеграції та дії правового режиму воєнного стану. Приватне право і підприємництво. 2023. Випуск 23. С. 283–290.
5. Xanthaki H. Thornton's Legislative Drafting (5th edn. Bloomsbury 2013),P. 145–162.
6. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони ttps://zakon.rada.gov.ua/rada/show/984_011?find=1&text=%D0%B7%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD#Text. (дата звернення: 11.05.2023).

7. Напрямки Угоди про асоціацію – прогрес виконання URL: https://pulse.kmu.gov.ua/ua/streams/entrepreneurship-development/2018-substream3-55(дата звернення: 12.03.2023).
8. Commission Regulation (EU) No 651/2014 of 17 June 2014 declaring certain categories of aid compatible with the internal market in application of Articles 107 and 108 of the Treaty Text with EEA relevance URL:https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv%3AOJ.L_.2014.187.01.0001.01.ENG (дата звернення: 10.03.2023).
9. Прийняття національного законодавства про державну допомогу суб'єктам господарювання URL:https://pulse.kmu.gov.ua/ua/streams/entrepreneurship-development/2018-substream4-59 (дата звернення: 10.03.2023).
10. Визначення критеріїв оцінки допустимості державної допомоги для забезпечення розвитку регіонів та на підтримку середнього та малого підприємництва URL: https://pulse.kmu.gov.ua/ua/streams/entrepreneurship-development/2019-substream1-63 (дата звернення: 10.03.2023).
11. Xanthak H. On transferability of legislative solutions: the functionality test. Drafting Legislation: A Modern Approach – in Memoriam of Sir William Dale (Ashgate 2008). P. 1–18.
12. Xanthak H. Legislative drafting: a new subdiscipline of law is born IALS Student Law Review. 2013. Volume 1, Issue 1, Autumn. P 57–70.
13. Про правотворчу діяльність 24 серпня 2023 року № 3354-IX URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#top(дата звернення: 11.03.2023).
14. Judgment of the Court (Fifth Chamber) of 26 June 1990.Sofrimport SARL v Commission of the European Communities. Common commercial policy - Community protective measures – Trade with non-member countries – Dessert apples originating in Chile. Case URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61988CJ0152 (дата звернення: 11.03.2023).
15. Висновок на проект Закону України «Про оптимізацію структури власності оператора газотранспортної системи України» URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1855550(дата звернення: 11.09.2023).
16. The principle of subsidiarity URL: https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/summary/the-principle-of-subsidiarity.html (дата звернення: 10.03.2023).
17. Регламент Європейського парламенту і Ради (ЄС) 2016/679 від 27 квітня 2016 року про захист фізичних осіб у зв'язку з опрацюванням персональних даних і про вільний рух таких даних, та про скасування Директиви 95/46/ЄС (Загальний регламент про захист даних) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_008-16?find=1&text=%D0%BD%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB#top (дата звернення: 11.03.2023).
18. Директива Європейського парламенту і Ради (ЄС) 2019/790 від 17 квітня 2019 року про авторське право і суміжні права на Єдиному цифровому ринку та про внесення змін до директив 96/9/ЄС та 2001/29/ЄС URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/984_022-19?find=1&text=%D0%BD%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D1%87#Tex t(дата звернення: 11.03.2023).
19. Законодавчий процес «від початку до кінця»: приклади кращих міжнародних практик. URL: https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/ua/0b0498d6d03a6cbe98aa43f79263c51845d3750a0a2da3b1c7f59b5b920a04e0.pdf (дата звернення: 11.03.2023).
20. Томкіна О.О. Наукове забезпечення законотворчого процесу як комплексний механізм. *Нове українське право*. 2022. № 5.С. 37–45.